

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته: تفسیر و علوم قرآن

عنوان پایان نامه

تأثیر شاکله بر رفتار انسان از منظر قرآن کریم

استاد راهنما

حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد نقیب زاده

استاد مشاور

حجت الاسلام والمسلمین دکتر مرادعلی شور گشتی

دانش پژوه:

سید حسین موسوی کانی

دی ۱۴۰۱

همه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه‌برداری، ترجمه، اقتباس از این پایانه یا رساله برای مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) محفوظ است. نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

اهداء و تقدیم:

پیشکشی ناچیز محضر حضرت صدیقه طاهره زهرا
مرضیه سلام الله علیها

تشکر و قدردانی

سپاس و ستایش مر خدای را جل و جلاله که آثار قدرت او بر چهره روز روشن، تابان است و انوار حکمت او در دل شب تار، درفشان. آفریدگاری که خویشتن را به ما شناساند و درهای علم را بر ما گشود و عمری و فرصتی عطا فرمود تا بدان، بنده ضعیف خویش را در طریق علم و معرفت بیازماید.

بر اساس کلام نورانی رسول خدا (ص) که فرمود: «لَا يَشْكُرُ اللَّهُ مَنْ لَا يَشْكُرُ النَّاسَ» بر خود لازم می‌دانم از تمامی اساتیدی که در مراحل مختلف تحصیل و نگارش این پایان‌نامه با کمک و راهنمایی خویش بنده را مورد لطف قرار دادند، کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم.

از استاد راهنما جناب دکتر نقیب زاده و استاد مشاور جناب دکتر شور گشتی بابت زحماتی که در نگارش این پایان‌نامه به ایشان داده‌ام سپاسگزاری می‌نمایم. همچنین از استاد داور که زحمت داوری این پایان‌نامه را بر عهده گرفتند و از همه اساتیدی که در مقاطع مختلف تحصیل توفیق تلمذ در محضرشان را داشته‌ام قدردانی می‌نمایم.

همچنین از همسر عزیزم که در مسیر ناهموار زندگی واژه صبر را برایم به تصویر کشید و همواره قوت قلبی برای بنده در تحصیل علم هستند، تشکر می‌نمایم.

چکیده:

از جمله شکایت‌های افراد از خود، این است که بارها بر انجام کاری شایسته و یا ترک کاری ناشایست، تصمیم گرفته اما موفق نشده‌اند. به نظر می‌رسد یکی از خاستگاه‌های این مشکل، در شاکیه افراد است بدین معنا که شاکیه فرد برخلاف عملی است که تصمیم بر انجام آن دارد. یکی از پیش‌نیازهای معرفتی انجام عمل صالح، شناخت انواع تأثیرگذاری شاکیه بر رفتار با توجه به اقسام رفتار است؛ زیرا شناخت شاکیه و کیفیت تأثیرگذاری آن بر رفتار در اصلاح عمل، مؤثر است.

روش حل مسئله در پژوهش حاضر، تحلیلی-تفسیری (موضوعی) بوده و گردآوری اطلاعات در آن کتابخانه‌ای با استفاده از ابزار فیش‌برداری است.

قرآن کریم رفتارهای سعادت آور و شقاوت آور مختلفی را در دو حوزه فردی و اجتماعی متأثر از شاکیه بیان می‌نماید. از جمله رفتارهای سعادت آور فردی «هدایت‌پذیری از قرآن»، «تعظیم شعائر الهی» و «پیروی از نیکوترین کلام» است. «رفتار دوستانه با مؤمنان»، «یاری و نصرت خدا و رسول» و «حب نسبت به مهاجران و مقدم دانستن آنان بر خود» از جمله رفتارهای سعادت آور اجتماعی است.

«تکذیب و استهزاء آیات الهی»، «اظهار دروغین ایمان» و «ظلم به خود» نیز از رفتارهای شقاوت آور فردی و «افساد و جلوگیری از هدایت دیگران»، «تمسخر مؤمنان» و «عداوت و دشمنی نسبت به مسلمانان» نمونه‌هایی از رفتار شقاوت آور اجتماعی است.

کلیدواژه

شاکیه، شخصیت، ملکه، رفتار انسان، رفتار سعادت آور، رفتار شقاوت آور، رفتار فردی، رفتار اجتماعی

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم ۱

۱.۱ کلیات ۲

مسئله تحقیق ۲

پیشینه تحقیق ۳

ضرورت تحقیق ۸

پرسش‌های تحقیق ۹

روش انجام تحقیق ۹

۱.۲ مفاهیم ۱۰

۱.۲.۱ تأثیر ۱۰

۱.۲.۲ شاکله ۱۰

۱.۲.۲.۱ معنای لغوی ۱۰

۱.۲.۲.۲ معنای اصطلاحی اهل تفسیر ۱۱

۱.۲.۳ رفتار Error! Bookmark not defined.

۱.۲.۳.۱ معنای لغوی Error! Bookmark not defined.

۱.۲.۳.۲ معنای اصطلاحی Error! Bookmark not defined.

۱.۲.۴ انسان Error! Bookmark not defined.

۱.۲.۵ مفاهیم مشابه Error! Bookmark not defined.

۱.۲.۵.۱ شخصیت Error! Bookmark not defined.

۱.۳ اصول موضوعه و پیش فرض های پژوهش Error! Bookmark not defined.

۱.۳.۱ قاعده اصولی «تعليق الحكم على وصف مشعر بالعليه» Error! Bookmark not defined.

۱.۳.۲ ساختار های ادبی استمراری Error! Bookmark not defined.

۱.۴ نحوه تاثیر گذاری شاکله بر رفتار Error! Bookmark not defined.

۱.۴.۱ شاکله علت تامه یا ناقصه صدور رفتار؟ Error! Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. ۱.۴.۲ تاثیر شاکله در فرایند صدور رفتار

Error! Bookmark not defined. **فصل دوم: صدور رفتار سعادت آور بر اثر شاکله مقتضی آن**

Error! Bookmark not defined. **۱. رفتار فردی سعادت آور متأثر از شاکله**

Error! Bookmark not defined. ۱.۱ هدایت پذیری از قرآن

Error! Bookmark not defined. ۱.۲ تعظیم شعائر الهی

Error! Bookmark not defined. ۱.۳ متذکر شدن

Error! Bookmark not defined. ۱.۴ پیروی از نیکوترین کلام

Error! Bookmark not defined. ... ۱.۵ پند گرفتن از آیات الهی (ذکر مستمر خدا و تفکر در خلقت آسمانها و زمین)

Error! ۱.۶ عدم یأس و کفر در حال سلب نعمت و عدم سرمستی و فخر فروشی در حال برخورداری از نعمت

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. ۱.۷ سرعت و سبقت در انجام خیرات

Error! Bookmark not defined. ۱.۸ پرهیز از دنیا طلبی

Error! Bookmark not defined. ۱.۹ دفع بدی به بهترین راه (دفع سیئه به حسنة)

Error! Bookmark not defined. **۲. رفتار اجتماعی سعادت آور متأثر از شاکله**

Error! Bookmark not defined. ۲.۱ رفتار دوستانه با مؤمنان

Error! Bookmark not defined. ۲.۲ دوستی با دشمنان خدا و رسول

Error! Bookmark not defined. ۲.۳ یاری و نصرت خدا و رسول با هجرت و رها کردن اموال

Error! Bookmark not defined. ۲.۴ حب نسبت به مهاجرین و مقدم دانستن آنان بر خود

Error! Bookmark not defined. **فصل سوم: صدور رفتار شقاوت آور بر اثر شاکله مقتضی آن**

Error! Bookmark not defined. **۱. رفتارهای فردی شقاوت آور متأثر از شاکله**

Error! Bookmark not defined. ۱.۱ رفتار در عالم دنیا

Error! Bookmark not defined. ۱.۱.۱ اظهار دروغین ایمان

Error! Bookmark not defined. ۱.۱.۲ ظلم به خود

Error! Bookmark not defined. ۱.۱.۳ کفر به آیات الهی

Error! Bookmark not defined. ۱.۱.۴ رویگردانی و اعراض

- Error! Bookmark not defined. ۱.۱.۴.۱ رویگردانی از رسالت انبیاء الهی
- Error! Bookmark not defined. ۱.۱.۴.۲ اعراض از حکم کتاب آسمانی
- Error! Bookmark not defined. ۱.۱.۴.۳ رویگردانی از حق
- Error! Bookmark not defined. ۱.۱.۴.۴ اعراض و غفلت به هنگام نعمت و یأس و نومیدی به هنگام مواجهه با مصیبت
defined.
- Error! Bookmark not defined. ۱.۱.۵ تکذیب و استهزاء آیات الهی
- Error! Bookmark not defined. ۱.۱.۶ عدم پذیرش هدایت
- Error! Bookmark not defined. ۱.۱.۷ سرعت و استمرار در اثم و عدوان و حرام‌خواری
- Error! Bookmark not defined. ۱.۲ رفتار در عالم آخرت.
- Error! Bookmark not defined. ۱.۲.۱ مخفی نمودن پشیمانی
- Error! Bookmark not defined. ۱.۲.۲ درخواست کمک از مستکبرین برای کاهش عذاب
- Error! Bookmark not defined. ۱.۲.۳ درخواست نابودی از خازنان دوزخ
- Error! Bookmark not defined. ۱.۲.۴ دروغ‌گویی در عرصه قیامت
- Error! Bookmark not defined. ۱.۲.۴.۱ درخواست رفع عذاب از خدا با وجود عدم باور به توانایی او بر این امر
- Error! Bookmark not defined. ۱.۲.۴.۲ سوگندهای دروغین
- Error! Bookmark not defined. ۱.۲.۴.۳ اعتراف ظاهری به گناه
- Error! Bookmark not defined. **۲. رفتارهای اجتماعی شقاوت آور متأثر از شاکله**
- Error! Bookmark not defined. ۲.۱ ممانعت از انفاق به مؤمنین
- Error! Bookmark not defined. ۲.۲ تمسخر مؤمنان
- Error! Bookmark not defined. ۲.۳ کتمان شهادت
- Error! Bookmark not defined. ۲.۴ تحریف کلام خدا و فراموشی آن و خیانت نسبت به اسلام
- Error! Bookmark not defined. ۲.۵ سرعت در اقبال به یهود و نصارا
- Error! Bookmark not defined. ۲.۶ عداوت و دشمنی
- Error! Bookmark not defined. ۲.۶.۱ عدوت و دشمنی نسبت به مسلمانان
- Error! Bookmark not defined. ۲.۶.۲ کینه شدید نسبت به مؤمنان
- Error! Bookmark not defined. ۲.۶.۳ جلوگیری از ورود مسلمانان به مسجدالحرام
- Error! Bookmark not defined. ۲.۶.۴ عداوت از طریق لطمه آبرویی به مومنان

Error! Bookmark not defined.	۲.۷ افساد و جلوگیری از هدایت دیگران
Error! Bookmark not defined.	۲.۷.۱ جلوگیری از سبیل الهی
Error! Bookmark not defined.	۲.۷.۲ دعوت به شرک و آتش دوزخ
Error! Bookmark not defined.	۲.۷.۳ تبعیت از آیات متشابه به منظور فتنه‌انگیزی و گمراه نمودن دیگران
Error! Bookmark not defined.	۲.۷.۴ بازداشتن دیگران از گوش فرادادن به قرآن
Error! Bookmark not defined.	۲.۷.۵ نهی و بازداشتن مردم از پیروی قرآن
Error! Bookmark not defined.	۲.۷.۶ امر به منکر و نهی از معروف
Error! Bookmark not defined.	۲.۷.۷ بازداشتن از راه خدا
Error! Bookmark not defined.	خاتمه
Error! Bookmark not defined.	۱. نتایج
Error! Bookmark not defined.	۲. پیشنهادها
Error! Bookmark not defined.	فهرست منابع

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱.۱ کلیات

مسئله تحقیق

شکست افراد در تصمیم بر انجام کاری شایسته و یا ترک کاری ناشایست، می تواند ریشه در شاکله آن‌ها داشته باشد بدین معنا که شاکله‌ی فرد برخلاف عملی است که تصمیم بر انجام آن دارد؛ به عبارت دیگر باید گفت از شاکله‌ای که فرد برای خود ساخته است آن عمل مطلوب یا ترک کار نامطلوب بر نمی‌آید. از این رو یکی از پیش‌نیازهای معرفتی انجام عمل صالح، شناخت انواع تأثیرگذاری شاکله بر رفتار با توجه به اقسام رفتار است؛ زیرا در منطق قرآن، عمل و رفتار انسان، مترتب بر شاکله اوست: «قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ»^۱ و شناخت شاکله و کیفیت تأثیرگذاری آن بر رفتار در اصلاح عمل، مؤثر است. با توجه به اینکه قرآن نازلۀ علم بی‌انتهای خداوند و منبع اول و اصلی اسلام برای هدایت یابی است برای یافتن پاسخ این پرسش که «شاکله بر رفتار انسان چه تأثیراتی دارد» به این منبع لایزال مراجعه می‌کنیم.

از جمله مفاهیم کلیدی موجود در عنوان مسئله مورد نظر، شاکله است. پیرامون این مفهوم نظرات مختلفی در بین مفسران مطرح شده است، که عبارت است از:

(۱) سرشت^۲

(۲) طریقه و مذهب^۳

(۳) سجه و ملکات نفسانی که می‌توان از آن به سرشت ثانوی یا شخصیت اکتسابی نیز تعبیر نمود.^۴

از این میان مراد ما از شاکله، معنای سوم است. انسان قبل از اینکه پا در عرصه‌ی گیتی بگذارد بر اساس یک طبیعت ذاتی به نام طینت سرشته می‌شود و زمانی که چشم به جهان هستی می‌گشاید در طول زندگی، طبیعت ثانوی او در بستر طبیعت ذاتیش شکل می‌گیرد.

۱. سوره اسراء، آیه ۸۴

۲. رک: فخر رازی، التفسیر الکبیر، ج ۲۱، ص ۳۹۱

۳. رک: فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان مع تعلیقات الشعرانی، ج ۳ ص ۵۳۷

۴. رک: سید محمد حسین طباطبایی، المیزان ج ۱۳ ص ۱۸۹ و ۱۹۰، عبد الله جوادی آملی، فطرت در قرآن ص ۱۸۹ و ۱۹۰

مقصود از تأثیر در عنوان پژوهش حاضر، مطلق هر نوع تأثیر (اعم از تأثیر ایجاد و تقویت‌کننده) است.

مراد ما از رفتار در این پژوهش اعمال و افعال اختیاری انسان است. منظور از اعمال اختیاری آن دسته از افعالی است که انسان از روی اراده و با توجه و آگاهی انجام می‌دهد بنابراین کارهای غیر اختیاری مثل حرف زدن در خواب یا فعل و انفعالات زیستی بدن مانند ضربان قلب از قلمرو بحث ما خارج‌اند. هرچند حرکات زیستی یادشده اساساً رفتار انسان به شمار نمی‌رود. به‌علاوه باید توجه داشت که شاکله، الگوی ثابتی را در رفتار انسان ایجاد می‌کند به‌عبارت‌دیگر رفتار استمراری انسان برخاسته از شاکله او است. از این‌رو در پژوهش پیش رو درصدد بررسی این‌گونه رفتارها در آیات قرآن هستیم. اعمال اختیاری استمراری انسان را می‌توان با در نظر گرفتن نتیجه آن به رفتارهای سعادت آور و شقاوت آور تقسیم نمود که هر دو قسم مدنظر ماست.

مسئله تأثیرات شاکله بر رفتار از مباحث مرتبط با «سرشت و فطرت انسان» است که در دانش انسان‌شناسی از آن بحث می‌شود. با توجه به این‌که در پژوهش حاضر درصدد کشف پاسخ این مسئله از منظر قرآن به‌عنوان منبع اصلی دین اسلام با روش تفسیر موضوعی و اجرای مراحل آن هستیم، این مسئله به لحاظ معرفتی به دانش انسان‌شناسی اسلامی تعلق دارد.

بحث از تأثیرات شاکله بر رفتار انسان دارای حیثیات و ابعادی است. از جمله اینکه می‌توان با لحاظ نتیجه رفتار انسان، آن را به رفتار سعادت آور و شقاوت آور تقسیم نموده و انواع تأثیرات شاکله را بر مصادیق مختلف هر دو نوع رفتار در هر یک از حوزه‌های فردی و اجتماعی (خود و دیگران) از منظر قرآن بررسی نمود و به دست آورد که طبق بیان آیات قرآن شاکله افراد در شرایط مختلف موجب بروز چه نوع رفتاری (سعادت آور یا شقاوت آور) از آن‌ها در هر یک از این سه حوزه می‌شود.

پیشینه تحقیق

۱. تأثیر متقابل عمل و شخصیت از منظر قرآن و حدیث، هادی همتیان، پایان‌نامه سطح ۳ حوزه علمیه،

سال ۱۳۹۸

نویسنده محترم در فصل سوم این پایان‌نامه پس از بیان رابطه شخصیت با عمل به بحث از چگونگی تأثیر شخصیت بر عمل و انواع تأثیرات آن پرداخته و ذیل بحث از انواع تأثیرات، تأثیر وجودی و کیفی شخصیت بر عمل را مورد بررسی قرار داده است.

باید توجه داشت که پژوهش ایشان از دو جهت نسبت به پژوهش ما، عام است: ۱) از این جهت که علاوه بر تأثیر شخصیت بر رفتار به بحث از تأثیر رفتار بر شخصیت نیز می‌پردازد.

۲) از این جهت که برای پاسخ به مسئله مورد نظر علاوه بر قرآن، روایات (غیر تفسیری) را نیز مدنظر قرار می‌دهد.

نویسنده محترم در فصل سوم این پایان‌نامه به پرسش اصلی پژوهش ما به‌طور مختصر و به‌اندازه مجال یک‌فصل پرداخته است اما بیش از اینکه به تحلیل آیات مربوطه بپردازد به بیان سخنان فلاسفه در این خصوص پرداخته است. ضمناً در مواردی هم که به آیات استناد نموده، بدون بهره‌گیری کامل از روش تفسیر موضوعی تحلیل مناسبی ارائه نموده است. ایشان حتی در بحث انواع تأثیرات شخصیت بر رفتار و در توضیح تأثیر وجودی و کیفی شخصیت بر رفتار نیز این‌گونه عمل کرده است.

به‌علاوه لازم به ذکر است ما در پژوهش خود درصدد بیان تأثیر شاکله بر انواع رفتار (سعادت آور و شقاوت آور) هستیم درحالی‌که ایشان این‌گونه بحث ننموده است.

۲. بررسی رابطه شاکله و رفتار فردی در آموزه‌های اسلامی، شفیعی، عباس؛ اناری، فاطمه، چهارمین

اجلاس ملی توانمندسازی جامعه در حوزه علوم انسانی و مطالعات مدیریت، ۱۳۹۷، تهران

نویسندگان محترم در این مقاله پس از بررسی مفهوم و مبانی نظری شخصیت در محور اول، در محور دوم به بیان ساختار و رشد شخصیت در آموزه‌های اسلامی می‌پردازند. در محور سوم به بیان تیپ‌های شخصیت در نگاه اندیشمندان غربی و اسلامی پرداخته و در محور پایانی به بیان تأثیر شاکله بر رفتار با نگاهی به آموزه‌های اسلامی می‌پردازند. ایشان در پایان این‌گونه نتیجه می‌گیرند: «شاکله در درون سیستم رفتاری فردی دارای عناصر دروندادی (تفکر، نیات و باورها)، عناصر فرایندی (ساخت روانی، تعامل وراثت-محیط و اختیار) و عناصر برون‌دادی (خلق و خوی، طریقه و نیازها) است؛ افزون بر این، نتیجه کلی حکایت از معناداری رابطه میان شاکله به‌عنوان متغیر مستقل و رفتار فردی به‌عنوان متغیر وابسته است؛ یافته‌های تحقیق نیز نشان می‌دهد که در آموزه‌های اسلامی عوامل تأثیرگذار بر شخصیت آدمی مشتمل بر وراثت، محیط و اختیار است.

نویسندگان محترم با تأکید بر نظرات اندیشمندان روانشناس ادعا می‌کنند شاکله قرآنی همان شخصیت روان‌شناختی است درحالی‌که این مدعا بدون اقامه دلیل موردپذیرش نیست. ایشان در این پژوهش درصدد بیان تأثیر ویژگی‌های شخصیتی در عملکرد فردی درون‌سازمانی می‌باشند و دایره رفتار را به آن محدود می‌کنند درحالی‌که در مسئله پژوهش ما، رفتار انسان اعم است و مقید به رفتار درون‌سازمانی افراد نیست.

با توجه به‌عنوان مقاله ایشان می‌بایست بر اساس آموزه‌های اسلامی (برگرفته از آیات و روایات) پاسخ مسئله را به دست آورند اما حتی در محور پایانی این مقاله که با عنوان مسئله موردپژوهش ما یکسان است اصلاً به روایات استناد نکرده و بسیار مختصر و سطحی به آیات قرآن استناد کرده‌اند. در موارد مختصری که به آیات استناد کرده‌اند نیز به بیان اصل تأثیرگذاری شاکله بر رفتار و تأثیرپذیری شاکله از رفتار پرداخته‌اند. بنابراین علی‌رغم تشابه‌عنوان این مقاله با عنوان پژوهش ما، باید توجه داشت اولاً این مقاله به محورهای پژوهش ما نپرداخته ثانیاً از روش تفسیر موضوعی بهره نگرفته است.

۳. تأثیر شاکله و شخصیت باطنی بر رفتار و گفتار انسان از دیدگاه قرآن و روایات، حیدر رجایی، دو

فصلنامه علمی تخصصی گفتمان وحی / سال یازدهم / شماره ۱۸ / پاییز و زمستان ۱۳۹۹

نویسنده محترم در این مقاله پس از بررسی لغوی شاکله و معنای آن در روایات به عوامل به وجود آورنده شخصیت (محیط، تربیت، وراثت) می‌پردازد. پس‌از آن در محور آخر مقاله تحت عنوان «شاکله و شخصیت‌های متفاوت» ابتدا ذیل ریز محور یکم (شاکله‌های متفاوت، برداشت‌های متفاوت) با ذکر جریان حضرت یوسف در قرآن، نحوه برخورد حضرت یعقوب و برادران یوسف و زلیخا را با یوسف به خاطر شاکله‌های متفاوت این افراد بیان می‌کند. در ادامه ذیل ریز محور دوم و سوم (شاکله‌های متفاوت از حیث سعه وجودی) و (شاکله‌های متفاوت و تکلیف به‌اندازه قدرت) به‌صورت مختصر تأثیر شاکله‌های متفاوت را در ارزش اعمال افراد و تکلیف نمودن آنان به انجام افعال را بیان می‌نماید.

ایشان در ادامه ذیل ریز محور بعدی (شاکله متفاوت و تقسیم‌کار) تفاوت در تقسیم‌کار بین زن و مرد در خانواده را نیز به خاطر تفاوت شاکله مرد و زن بیان می‌کند. در ادامه ذیل ریز محور آخر (شاکله و قابلیت‌های متفاوت) بر اساس آیه ۸۳ سوره اسراء، شفا بودن قرآن برای مؤمنان و خسارت بودن آن برای ظالمان را به سبب قابلیت‌های متفاوت آن‌ها در دریافت هدایت دانسته و این تفاوت را نیز به خاطر تفاوت شاکله آن‌ها بیان می‌نماید.

نویسنده محترم در ریز محور اول از محور پایانی این مقاله، تأثیر شاکله را بر یکی از افعال انسان (برداشت و درک) بر اساس یک آیه از قرآن مورد بررسی قرار می‌دهد در حالی ما در پژوهش خویش علاوه بر این رفتار، تأثیر شاکله بر سایر رفتارها را نیز بر اساس آیات قرآن نشان خواهیم داد. ایشان در ریز محورهای بعدی به صورت مختصر بدون بهره‌گیری از روش تفسیر موضوعی به بحث از تأثیر شاکله بر اموری می‌پردازد که از توابع عمل به شمار می‌رود نه خود عمل.

۴. صفوی، سید محمد، ۱۳۸۹، *بازشناسی مفهوم شاکله در قرآن و نقش آن در تربیت انسان*، سومین همایش ملی قرآن کریم سفینه النجاه عصر، تبریز،

نویسنده محترم در این مقاله از رهگذر کشف مفهوم قرآنی شاکله بر اساس نظرات اندیشمندان مختلف، درصدد آن است که بیان نماید شاکله جزء طبیعت ذاتی و غیرقابل تغییر انسان نبوده و طبیعت ثانوی و قابل تغییر انسان است. علاوه بر این در تلاش است از میان معانی مختلفی که برای شاکله ذکر گردیده، دو معنای نیت و طبیعت ثانوی را تقویت نموده و از آن دفاع نماید. از نظر ایشان از سویی نیت قابل تحویل به طبیعت ثانوی است بدین معنا که نیت از آثار آن است. ایشان در این مقاله تأکید می‌کند که طبیعت ثانوی در حوزه اختیار آدمی قرار می‌گیرد و انسان می‌تواند آن را مطابق باورهای خود پرورش داده و بسازد به این ترتیب چینی‌شناسی روان آدمی را بر اساس آیات و روایات می‌توان به این صورت مدل‌سازی کرد که انسان قبل از اینکه پا به عرصه گیتی بگذارد بر اساس یک طبیعت ذاتی به نام طینت سرشته می‌شود و زمانی که چشم به جهان هستی می‌گشاید در طول زندگی خلق و خوی و طبیعت ثانوی او شکل می‌گیرد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها نیت است که به صورت فعل درونی و جوانحی در خاطر انسان ایجاد می‌شود.

بخش زیادی از این مقاله به مفهوم شناسی شاکله و کشف مفهوم قرآنی آن پرداخته است که با محور دوم از بخش دوم فصل اول پژوهش ما هم‌پوشانی دارد. البته هدف نویسنده محترم از طرح این مباحث اثبات امکان تربیت و تغییرپذیری انسان به عنوان یکی از اصول اخلاقی است، از این رو درصدد نشان دادن تأثیر شاکله (طبیعت ثانوی) بر اقسام رفتار بر اساس آیات قرآن نمی‌باشند.

۵. «راهکارهای مدیریت رفتار اخلاقی در راستای بهبود شاکله اخلاقی با تأکید بر آموزه‌های قرآن و حدیث»، مهدی دردمند، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته علوم حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث،

نویسنده محترم در فصل سوم پس از تحلیل معنایی واژه شاکله، ایمان را تنها عامل انسجام شاکله بیان می‌نماید. پس‌از آن در ریز محور سوم این فصل به بیان تأثیر شاکله بر رفتار پرداخته و ذیل آن، نحوه این تأثیر و فرایند صدور رفتار و نقش شاکله در آن را مورد بررسی قرار می‌دهد. ایشان در این ریز محور در پنج صفحه به سؤال اصلی پژوهش ما می‌پردازد اما بدون استناد به آیه‌ای از قرآن و صرفاً بر اساس تحلیل‌های فلسفی نحوه تأثیر شاکله بر رفتار و نقش آن را در فرایند صدور رفتار بیان کرده است. از این رو اولاً ایشان خیلی مختصر به سؤال اصلی پژوهش ما پرداخته است. ثانیاً روش ایشان در این بحث اساساً قرآنی نیست.

۶. «تحلیل محتوای آیه شاکله با رویکرد تفسیری و روایی»، ناصر اسلامی ترکمبور، پایان‌نامه کارشناسی

ارشد، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، آذر ۱۳۹۶

نویسنده محترم در این پایان‌نامه طبق اذعان خود، در صدد پاسخ به سه سؤال زیر است:

(۱) مراد از شاکله از دیدگاه قرآن و روایات چیست؟

(۲) سیر تطور مفهوم شاکله در آرای تفسیری چیست؟

(۳) رابطه شاکله با اعمال انسان چیست؟

سؤال سوم اعم از سؤال اصلی پژوهش ماست؛ زیرا رابطه عبارت است از تأثیر طرفینی.

ایشان در فصل اول پس از بیان کلیات به سؤال اول و دوم پرداخته و نظرات مفسران را در مورد مراد از شاکله بیان نموده است. در فصل دوم با عنوان «ساختار تدریجی و یکنواخت شاکله و کلیات مربوط به سیر تکوین آن» به طرح مباحثی مانند: ساختار کلی شاکله، تفاوت در ظرفیت‌ها، هویت‌های دائمی و موقت، تدریجی بودن تشکیل هویت و ... پرداخته است.

نویسنده محترم در ریز محور سیزدهم از این فصل به صورت بسیار مختصر و در دو صفحه به بحث رابطه دوسویه و متقابل عمل و شاکله می‌پردازد. ایشان با وجود طرح مباحث مختلف نتوانسته است به طور مناسب پاسخ سؤال سوم را بیان نماید. به علاوه ایشان برخلاف پژوهش ما از روش تفسیر موضوعی در پاسخ به این سؤال استفاده نکرده است.

۷. شاکله نظریه محوری اسلام در خصوص شخصیت، مرتضی سمنون، فصلنامه فلسفه و کلام اسلامی

آینه معرفت دانشگاه شهید بهشتی، تابستان ۹۶

نویسنده محترم در این مقاله پس از بیان معنای لغوی و اصطلاحی شاکله، دو دیدگاه معروف کلامی مطرح در مورد شاکله (دیدگاه جبری اشاعره، دیدگاه اختیاری و غیر جبری) را توضیح می‌دهد. در ادامه به بحث عوامل مؤثر در شکل‌گیری شاکله پرداخته و موارد زیر را به‌عنوان عامل مؤثر، بیان می‌نماید: عوامل بیرونی (مانند محیط و جامعه)، عوامل درونی (مانند وراثت)، عمل و رفتار، نیت، تعقل، ایمان به غیب

ایشان ذیل عامل «عمل و رفتار» در چند سطر به بحث از نحوه ارتباط شاکله و عمل می‌پردازد به این بیان که آیا ارتباط بین شاکله و عمل از نوع رابطه علیت است یا اقتضا؟ به نقل از علامه طباطبایی این رابطه را از نوع اقتضا بیان می‌نماید. اما در ادامه از این کلام استدراک کرده و می‌گوید در صورتی که این رابطه به نحوه علیت تامه هم باشد چون انسان با رفتار اختیاری خود، شاکله‌اش را شکل داده است از این‌رو بر اساس قاعده معروف «الامتناع بالاختیار لاینافی الاختیار»، این امر منجر به جبر نمی‌شود. نویسنده محترم در این بخش از مقاله به‌صورت مختصر و با روش کلامی - فلسفی و بدون تحلیل آیات قرآن به بیان نحوه تأثیر شاکله بر عمل می‌پردازد در حالی که ما در پژوهش خویش درصدد کشف دیدگاه قرآن در این خصوص به روش تفسیر موضوعی هستیم. به‌علاوه ایشان در مقاله خویش متعرض تأثیر شاکله بر انواع رفتار نشده‌اند.

ضرورت تحقیق

الف) ضرورت ذاتی:

برای تولید علوم انسانی اسلامی که امروزه از جمله ضرورت‌های جوامع اسلامی است، لازم است انسان را بر اساس منابع دین اسلام بالأخص قرآن کریم بشناسیم یعنی انسان‌شناسی قرآنی را به دست آوریم. از جمله مباحث مطرح در انسان‌شناسی، بحث فطرت انسان است. شاید بتوان گفت از جمله مباحث مهمی که ذیل بحث فطرت مطرح می‌شود، بحث از شاکله و تأثیر متقابل آن با عمل و رفتار است که باید دیدگاه قرآن را در مورد آن، به دست آوریم.

افزون بر این، یکی از پیش‌نیازهای معرفتی انجام عمل صالح، شناخت انواع تأثیرگذاری شاکله بر رفتار با توجه به اقسام رفتار است؛ زیرا در منطق قرآن، عمل و رفتار انسان، مترتب بر شاکله اوست: «قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ» و شناخت شاکله و کیفیت تأثیرگذاری آن در اصلاح عمل، مؤثر است.

بنابراین درمی‌یابیم فارغ از اینکه در مورد مسئله مدنظر، پژوهش‌هایی انجام شده باشد یا خیر، پرداختن به این مسئله به خودی خود از اهمیت و ضرورت برخوردار است.

ب) ضرورت ناظر به پیشینه:

با توجه به جستجوهای که در زمینه پیشینه پژوهش حاضر انجام شد به این نتیجه دست یافتیم که در مورد رابطه شاکله با رفتار در پژوهش‌های قرآنی و حتی در پژوهش‌های غیر قرآنی اهتمام بیشتر به بررسی تأثیر رفتار در شکل‌گیری شاکله بوده و تأثیر شاکله بر رفتار یا مغفول مانده و یا به صورت مختصر به آن پرداخته شده است. بعلاوه در پژوهش‌هایی که به صورت مختصر به مسئله تأثیر شاکله بر رفتار پرداخته‌اند اولاً غالباً به روش غیر قرآنی (کلامی - فلسفی) به بحث پرداخته‌اند ثانیاً به بیان تأثیر شاکله بر رفتار با توجه به اقسام رفتار نپرداخته‌اند. ثالثاً در موارد معدودی که از آیات استفاده شده است، روش تفسیر موضوعی را لحاظ ننموده‌اند. با توجه به توضیحات فوق ضرورت انجام پژوهش حاضر بر کسی پوشیده نیست.

پرسش‌های تحقیق

پرسش اصلی (ناظر به عنوان):

بر اساس دیدگاه قرآن کریم شاکله بر رفتار انسان چه تأثیراتی دارد؟

پرسش‌های فرعی (ناظر به ابعاد و زوایای پرسش اصلی):

۱. بر اساس دیدگاه قرآن شاکله انسان بر رفتار سعادت آور چه تأثیراتی دارد؟
(بر اساس دیدگاه قرآن شاکله انسان مقتضی صدور چه رفتارهای سعادت آوری است؟)
۲. بر اساس دیدگاه قرآن شاکله انسان بر رفتار شقاوت آور چه تأثیراتی دارد؟
(بر اساس دیدگاه قرآن شاکله انسان مقتضی صدور چه رفتارهای شقاوت آوری است؟)

روش انجام تحقیق

روش حل مسئله در پژوهش حاضر، تحلیلی-تفسیری (موضوعی) بوده و گردآوری اطلاعات در آن کتابخانه‌ای با استفاده از ابزار فیش‌برداری است.

۱.۲ مفاهیم

روشن نبودن مفهوم واژگان، یکی از مهم‌ترین عوامل بروز ابهام یا اختلاف در مباحث علمی است. از این رو در هر پژوهش علمی ابتدا باید واژگان کلیدی در عنوان آن پژوهش را مورد بررسی قرار داده و سپس مقصود خود را از آن واژگان مشخص نماییم.

به این منظور در این بخش به بررسی مفهوم واژگان «تأثیر»، «شاکله»، «رفتار» و «انسان» و بررسی برخی مفاهیم مترادف یا همسو با این واژگان (مانند شخصیت) پرداخته و سپس مقصود خود را از هر یک، در پژوهش حاضر مشخص می‌نماییم.

۱.۲.۱ تأثیر

تأثیر در اصل واژه‌ای عربی است که در زبان فارسی به‌عنوان واژه‌ای دخیل به دو صورت مصدر و اسم مصدر کاربرد دارد. لغت شناسان معانی مختلفی برای آن ذکر نموده‌اند که عبارت‌اند از:

الف) معانی مصدری: «کارگر شدن، کارگر افتادن، کاری شدن، نشان گذاشتن، اثر کردن»

ب) معانی اسم مصدری: «نفوذ، کارگری»^۵

❖ معنای اسم مصدری این واژه در پژوهش پیش رو مدنظر ما است.

۱.۲.۲ شاکله

۱.۲.۲.۱ معنای لغوی

این واژه اسم فاعل مفرد مؤنث ثلاثی مجرد از ماده «ش ک ل» است. برخی از لغویان معنای غالبی این ماده را «مماثلت» بیان نموده‌اند^۶ اما برخی دیگر این ماده را در صورت مفتوح الفاء بودن (شکل) به معنای «مثل و شبه» می‌دانند.^۷ برخی نیز این واژه را از ماده «شکل» به معنای بستن پای چهارپا می‌دانند.^۸

۵. ر.ک: محمد معین، فرهنگ فارسی معین، ج ۱ ص ۴۱۷

۶. ر.ک: احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۳ ص ۲۰۹

۷. ر.ک: خلیل بن احمد فراهیدی، العین، ج ۵ ص ۲۹۵؛ أبو بکر محمد بن الحسن ابن درید ازدی، جمهرة اللغة، ج ۲ ص ۸۷۷

۸. ر.ک: راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ذیل ماده شکل، ص ۴۶۲

برخی از معاجم لغوی اولیه ذیل ماده «ش ک ل» به بیان معنای واژه شاکله نپرداخته‌اند^۹ اما برخی دیگر برای این واژه معنای «طریقه و روش» را نقل نموده‌اند.^{۱۰} با توجه به اینکه در کتاب الجیم - که یکی از معاجم اولیه لغوی است - معنای جمع شاکله (شواکل) «راه‌های فرعی منشعب از راه اصلی»^{۱۱} بیان شده و در کتب دیگر نیز «طریق»^{۱۲} ذو شواکل» به راهی که راه‌های فرعی از آن منشعب می‌شود معنا شده است^{۱۳}، شاید بتوان گفت وجه کاربرد معنایی شاکله در «طریقه» با لحاظ معنای «مماثلت» در ماده آن، این است که میان راه‌های فرعی منشعب از راه اصلی معمولاً مشابهت وجود دارد.

از سوی دیگر چنان‌که اشاره شد برخی از اهل لغت، ریشه معنایی این واژه را بستن حیوان گفته‌اند. علامه طباطبایی در وجه ارتباط این دو معنا (بستن و راه) گفته است: گویا راه نیز روندگان را به خود می‌بندد به‌گونه‌ای که نمی‌توانند از آن جدا شوند و از مسیر بیرون بزنند. همین ارتباط معنایی در کاربرد شاکله در مورد سنجیه و طبیعت انسانی نیز دیده می‌شود؛ علامه در این باره نیز فرموده است: شاکله به معنای سنجیه، آدمی را مقید می‌سازد که برحسب آن رفتار کند و از آن تخلف نوزد^{۱۳}.

۱.۲.۲.۲ معنای اصطلاحی اهل تفسیر

پیرامون مفهوم شاکله نظرات مختلفی در بین مفسران مطرح شده، که عبارت است از :

(۱) سرشت و طبیعت ذاتی

مفسرانی مانند فخر رازی که در صدد استدلال بر عدم اشتراک سرشت انسان‌ها بوده‌اند به آیه ۸۴ سوره اسراء استناد نموده و ذیل این آیه شریفه بیاناتی دارند که از آن معنای سرشت و طبیعت ذاتی انسان استفاده می‌شود، ایشان بعد

^۹ ر.ک خلیل بن احمد فراهیدی، العین، ذیل ماده شکل

^{۱۰} ر.ک: أبو بکر محمد بن الحسن ابن درید ازدی، جمهره اللغة؛ محمد بن احمد ازهری، تهذیب اللغة؛ ابو نصر الجوهری، الصحاح؛

علی بن اسماعیل بن سیده، المحکم و المحيط الاعظم؛ عبد الله بن محمد ازدی، کتاب الماء، همگی ذیل ماده شکل

^{۱۱} ر.ک: اسحاق بن مرار شیبانی، کتاب الجیم، ج ۲، ص ۱۳۷

^{۱۲} ر.ک: محمد بن احمد ازهری، تهذیب اللغة، ج ۱۰، ص ۱۵

^{۱۳} ر.ک. سید محمد حسین طباطبایی، المیزان، ج ۱۳ ص ۱۸۹.

از ذکر دو احتمال در معنای شاکله به طرح این مطلب می‌پردازند که در اشتراک یا عدم اشتراک ماهیت نفوس انسان‌ها اختلاف است. از این میان دیدگاه دوم را پذیرفته و به این آیه استناد می‌نمایند:

«وجه دیگری در معنای شاکله مطرح است و آن عبارت است از اینکه: هر فردی بر اساس ماهیت نفس خود عمل می‌کند پس اگر نفسش شریف و پاک باشد از آن افعال فاضله سر می‌زند و اگر نفسش خبیث و ناپاک باشد از آن افعال ناپاک و فاسد صادر می‌شود. عقلاً در اینکه نفوس ناطقه بشر از لحاظ ماهیت متفاوت است یا خیر اختلاف نظر دارند. بر این اساس برخی گفته‌اند انسان‌ها از حیث ماهیت متفاوت‌اند و تفاوت رفتار و افعال آن‌ها نیز به همین خاطر است که از نظر من این سخن صحیح است و قرآن نیز به همین مطلب اشاره دارد...»^{۱۴}

ایشان در ادامه، سیاق آیه (دو آیه قبل از آیه شاکله) را مؤید همین معنا برای شاکله می‌دانند.

۲) طریقه و مذهب

صاحب تفسیر مجمع‌البیان به نقل از فراء و زجاج این معنا را برای شاکله بیان می‌نماید.^{۱۵} برخی دیگر از مفسران ذیل آیه ۸۴ سوره اسراء دو دلیل برای این احتمال بیان کرده‌اند:

الف) همان‌طور که در معنای لغوی شاکله بیان شد، چون در معاجم لغوی تعبیر «طریق ذو شواکل» به معنای راهی است که از آن، راه‌های مختلفی منشعب می‌گردد از این‌رو شاکله به معنای راه فرعی است که هم‌معنا با طریقه است.

ب) با توجه به ذیل آیه ۸۴ (قرینه سیاق) «فربکم اعلم بمن هو اهدی سبیلاً» که بیان می‌کند راه‌های هدایت مختلف‌اند استفاده می‌شود که منظور از «شاکلته» راهی است که هر یک از مؤمن و کافر در آن به سوی خدا در حرکت است.^{۱۶}

^{۱۴}. ر.ک: فخر رازی، التفسیر الکبیر، ج ۲۱، ص ۳۹۱

^{۱۵}. ر.ک: فضل بن حسن طبرسی، مجمع‌البیان مع تعلیقات الشعرانی، ج ۳ ص ۵۳۷

^{۱۶}. ر.ک: فخر رازی، پیشین، ج ۲۱، ص ۳۹۱

البته می‌توان گفت از این باب به طریقه و مذهب شاکله می‌گویند که با توجه به ریشه معنایی شاکله، رهروان و منسوبین به آن دو خود را ملتزم می‌دانند که از آن راه منحرف نشوند و به عبارت دیگر طریقه و مذهب رهروان و منسوبین به خود را مقید نموده و رفتار آن‌ها را محدود می‌نمایند.^{۱۷}

۳) ملکات نفسانی که می‌توان از آن به سرشت ثانوی یا شخصیت اکتسابی نیز تعبیر نمود.^{۱۸}

انسان قبل از اینکه پا در عرصه‌ی گیتی بگذارد بر اساس یک طبیعت ذاتی به نام طینت سرشته می‌شود و زمانی که چشم به جهان هستی می‌گشاید در طول زندگی، طبیعت ثانوی یا ملکاتی برای او در بستر طبیعت ذاتیش شکل می‌گیرد. در شکل‌گیری این طبیعت ثانوی و ملکات عواملی مانند وراثت، تربیت، محیط اجتماعی و اعمال اختیاری خود انسان تأثیرگذار است. از عبارات عده‌ای از مفسران این معنا برای شاکله استفاده می‌شود؛ در ادامه به بررسی این عبارات خواهیم پرداخت:

۱- در تفسیر نمونه این‌گونه آمده است:

«شاکله هرگز به معنای طبیعت ذاتی نیست، بلکه به هرگونه عادت و طریقه و مذهب و روشی که به انسان جهت می‌دهد شاکله گفته می‌شود بنابراین عادات و سنی که انسان بر اثر تکرار یک عمل اختیاری کسب کرده است، و همچنین اعتقاداتی که با استدلال و یا از روی تعصب پذیرفته است، همه این‌ها نقش تعیین‌کننده دارند، و شاکله محسوب می‌شوند. اصولاً ملکات و روحیات انسان معمولاً جنبه اختیاری دارد چراکه انسان هنگامی که عملی را تکرار کند، نخست "حالت" و سپس "عادت" و بعد تدریجاً تبدیل به "ملکه" می‌شود، همین ملکات است که به اعمال انسان شکل می‌دهد و خط او را در زندگی مشخص می‌سازد، درحالی‌که پیدایش آن مستند به عوامل اختیاری بوده است.^{۱۹}

^{۱۷}. ر.ک: سید محمد حسین طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۳، ص ۱۸۹

^{۱۸}. ر.ک: همان، ص ۱۸۹ و ۱۹۰؛ عبد الله جوادی آملی، *فطرت در قرآن* ص ۱۸۹ و ۱۹۰

^{۱۹}. ناصر مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۲، ص ۲۴۸

از این بیانات استفاده می‌شود که حالت، عادت و ملکه مراحل است که به طبیعت یا سرشت ثانوی انسان برمی‌گردد و ارتباطی به طبیعت ذاتی ندارد و انسان می‌تواند با تکرار و استمرار حالت و عادت به آن، ملکه‌ای را برای خویش ایجاد نماید که به تبع آن رفتاری از او متناسب با شرایط صادر شود.

۲- از دیگر تفاسیری که معنای ملکات و طبیعت ثانوی را برای شاکله بیان می‌نماید، تفسیر احسن الحدیث است:

«انسان‌ها وقتی که به دنیا می‌آیند هیچ‌چیز جز طبیعت صحیح و سالم در آن‌ها نیست و به حکم «فألهمها فجورها و تقواها» زمینه خیر و شر در وجودشان موجود است، آنگاه در اثر عوامل خارجی طبیعت‌های ثانوی و ملکه‌های خیر و شر در آن‌ها به وجود می‌آید، اعمال خوب و بد انسان‌ها ناشی از آن طبیعت ثانوی است که همان شاکله و سجیه است. در عین حال، این طبیعت ثانوی، مقتضی اعمال خیر و شر است نه علت تامه به عبارت دیگر: انسان در خوب و بد مسلوب الاختیار نمی‌شود، گر چه صدور اعمال نیک، با سجیه ناپاک بسیار مشکل است، از این رو لفظ اهدی سبیلاً با صیغه تفضیل آمده است یعنی مؤمن هدایت یافته تر است و در کافر و ظالم نیز مقتضی هدایت هست و به کلی از بین نرفته تا مسلوب الاختیار شود».^{۲۰}

۳- در کتاب «تفسیر اثنا عشری» نیز نویسنده بعد از تفسیر آیه ۸۳ اسراء، شاکله را عادت به معنی طبیعت ثانوی معرفی کرده است.^{۲۱}

۴- با بررسی عبارت تفسیر المیزان درمی‌یابیم که مرحوم علامه طباطبایی شاکله را بر مفهوم «ملکات نفسانی» تطبیق می‌نماید. ایشان پس از بیان معنای «سجیه» برای شاکله به نقل از مفردات راغب، بیان می‌کند که بنیه‌ی بدنی و از جمله مزاج انسانی به عنوان عامل درون‌ذاتی موجب انعقاد ملکاتی در نفس انسان می‌شود. علاوه بر این، عواملی خارج از ذات مانند محیط و آداب سنن اجتماعی نیز با تأثیر در شاکله و ملکات اولی موجب شکل‌گیری شاکله یا ملکات ثانوی در نفس انسان می‌شود. البته باید توجه داشت که تأثیر این‌ها هیچ‌گاه موجب سلب اختیار از انسان نمی‌شود. ایشان با توجه به قرینه سیاق، مراد از شاکله را در آیه مدنظر، شاکله یا ملکات ثانوی می‌داند.^{۲۲}

۲۰. علی اکبر قرشی، تفسیر احسن الحدیث، ج ۶، ص ۱۳۲

۲۱. حسین شاه عبد العظیمی، تفسیر اثنا عشری، ج ۷، ص ۶۳۳

۲۲. ر.ک: محمد باقر موسوی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۳، ص ۱۸۹ و ۱۹۰

بنابراین با توجه به اینکه عوامل خارج از ذات مانند محیط اجتماعی در جریان زندگی انسان در شکل‌گیری ملکات و شاکله تأثیرگذار می‌باشند. از این رو می‌توان از شاکله به طبیعت ثانوی نیز تعبیر نمود.

۵- استاد جوادی آملی نیز در تفسیر موضوعی «فطرت در قرآن» همین معنا را برای شاکله بیان می‌نمایند: «شاکله به معنی طبیعت ذاتی عامل نیست. بلکه حیثیت اکتسابی است که انسان با اندیشه‌ها و اعمال خود آن را می‌سازد؛ زیرا تکرار اندیشه و عمل، نخست حالت است و سپس عادت می‌گردد و بعد به تدریج به ملکه تبدیل می‌شود و این ملکات که مستند به عوامل اختیاری است به اعمال انسان شکل می‌دهد. قرآن کریم نیز بر اختیار انسان در تمام احوال تأکید می‌کند. این که قرآن می‌گوید: هر انسانی بر شاکله خود عمل می‌کند، از ارتباط این آیه با آیه قبل که قرآن را شفا بخش و رحمت آور برای مؤمنان و مایه خسارت برای ظالمان معرفی می‌کند، استفاده می‌شود که مراد از شاکله همان شخصیت اکتسابی انسان است که از مجموعه غرایز و عوامل تربیتی و اجتماعی حاصل می‌شود.»^{۲۳}

با توجه به مطالب تفاسیر فوق، این نتیجه به دست می‌آید که از نظر این مفسران مراد از شاکله، همان طبیعت ثانوی یا ملکات نفسانی است؛ به گونه‌ای که انسان می‌تواند با توجه به اختیار خود، آن‌ها پرورش داده و یا اصلاح نماید.

البته باید توجه داشت که قرآن کریم طبق اصول محاوره عقلانی با الفاظ و لغات رایج در میان مخاطبان اولیه سخن گفته و مفاهیم اصطلاحی رایج در علوم را مدنظر قرار نداده است.^{۲۴} یکی از مفاهیم اصطلاحی رایج در علم اخلاق که نزدیک‌ترین مفهوم به شاکله است، ملکه است. اینکه علامه طباطبایی (ره) و دیگران شاکله را تطبیق بر این مفهوم نموده‌اند بدون تبیین لغوی قابل‌پذیرش نیست.

از کلام خود علامه ذیل آیه شاکله این تبیین لغوی به دست می‌آید. ایشان با استناد به کلام راغب اصفهانی که ریشه معنایی شاکله را «شکل» به معنای بستن پای چارپا بیان می‌کند^{۲۵} می‌فرماید اینکه شاکله بر سنجیه، طریقه و

^{۲۳}. عبد الله جوادی آملی، پیشین، ص ۱۸۹ و ۱۹۰

^{۲۴}. ر.ک: محمود رجبی، روش تفسیر قرآن، ص: ۵۷ و ۵۸

^{۲۵}. ر.ک: راغب اصفهانی، پیشین، ذیل ماده شکل

مذهب اطلاق شده از این باب است که هریک از این امور، انسان را محدود و مقید نموده و او را وادار می‌سازد تا به مقتضای امور یادشده رفتار کند؛ از این رو علامه طباطبایی (ره) با توجه به این تبیین و بر اساس تجارب علمی دال بر رابطه ملکات نفسانی و عمل، شاکله را بر ملکات نفسانی تطبیق می‌کند. اما با دقت بیشتر در کلام علامه درمی‌یابیم ایشان دو نوع شاکله برای انسان متصور است: شاکله اولی که برگرفته از عوامل